

प्राचीन वैदिक काळातील शैक्षणिक विचार

प्रा. किरण प्र. चिकाटे

सहाय्यक प्राध्यापक

मारिया अध्यापक महाविद्यालय तुकूम,

चंद्रपूर, महाराष्ट्र

प्रस्तावना :-

वैदिक काळात शिक्षणाला विशेष महत्त्व होते. धर्म, चारित्र्य, संस्कृती, समाज, ज्ञान यांना वैदिक काळात मौलिक स्थान होते. शिक्षण हे माध्यम म्हणून संस्कारासाठी वापरले जाई. वैदिक कालीन शिक्षणाने सत्धर्म, सद्गुण, संयम अशा आदर्शांचा पुरस्कार केला या शिक्षणानुसार शिक्षण हा अलंकार नसून एक संस्कार समजण्यात आला. वैदिक शिक्षणात धर्माला जीवनात फार महत्त्वाचे स्थान असल्यामुळे जीवनाप्रमाणे शिक्षणासाठी धर्माचे अधिष्ठान प्राप्त झाल्यामुळे धर्म व शिक्षण ही दोन्ही तत्त्वज्ञानाची क्रियाशिल अंगे ठरली.

वैदिक काळातील शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

१) धार्मिकतेला महत्त्व :-

वैदिक काळात ज्ञानाची संकल्पना अध्यात्माशी निगडीत असल्यामुळे वैदिक शिक्षण पध्दतीत धार्मिकतेला जास्त महत्त्व होते. वैदिक काळात धर्माची शिकवण व पावित्र्य मनावर बिंबवणे हे शिक्षणाचे कार्य होते, त्यामुळे शिक्षणाद्वारे त्या काळात धार्मिक संस्कार, व्रते, नियमाचे पालन, दैनंदिन प्रार्थना, उत्सव, सण यामधून पावित्र्य व धार्मिकता यांचे संस्कार मनावर घडविले गेले. जीवनातील वासना, विकार-काम-क्रोध, लोभ, भेद, मोह, मत्सर यांच्यापासून अलिप्त कसे राहावे याचे धडे मिळून धार्मिक भावना वाढविण्यास आध्यात्मिक पातळीवर विचार करण्याची सवय शिक्षणातून लहानपणापासून लावण्याचे कार्य वैदिक शिक्षणाद्वारे करण्यात आले.

२) प्रत्यक्ष अनुभव प्राप्ती :-

वैदिककालीन शिक्षणात ज्ञानाबरोबर अनुभवाची प्राप्ती महत्त्वाची होती. वैदिक शिक्षणानुसार शिक्षण म्हणजे अनुभवाची सांगड घालणे. प्राप्त ज्ञानाचा अनुभव स्वतः घेतला पाहिजे हे तत्कालीन शिक्षणाचे महत्त्वाचे तत्व होते. ज्ञान आत्मसात केल्यानंतर त्या ज्ञानाचा व्यवहारात उपयोग होणे आवश्यक असे परंतु त्या ज्ञानाचा उपयोग झालाच नाही तर त्या शिक्षणाचा

काडीमात्रही उपयोग होत नाही. त्यामुळेच शिक्षणात प्रत्यक्ष अनुभव प्राप्ती महत्त्वाची मानली गेली. जीवनातील अनुभव ज्ञानाच्या विकासाला साध्य करते तसेच ज्ञान आणि अनुभव यांच्या एकात्मतेवर जीवनाचे यश अवलंबून असते अशी विचारसारणी वैदिक शिक्षणाची होती. वैदिक शिक्षणात प्रत्यक्ष अनुभवातून व्यक्तिमत्त्व विकासाला आवश्यक असणारे संस्कार करण्यावर भर देण्यात आला.

३) आत्मज्ञान हे जीवनाचे ध्येय :-

वैदिक काळात आत्मज्ञान हे जीवनाचे ध्येय असल्यामुळे शिक्षणाद्वारे आत्मज्ञान प्राप्त होण्यासाठी प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक मानले जाई. वैदिक शिक्षणाचा अंतिम उद्देश म्हणजे मोक्ष प्राप्त करणे. मोक्ष म्हणजे ऐहिक, भौतिक, सांसारिक बंधनातून मुक्त होणे, यासाठी आत्मा व ब्रम्हाचे ज्ञान म्हणजेच अंतिम सत्याचे ज्ञान प्राप्त करणे असे समजले जाई. मानवाच्या खऱ्या स्वरूपाची त्याला ओळख करून देवून माणसा-माणसांमधील अंतर कमी करणे, परा विद्या व अपराविद्या यांच्या साहाय्याने पूर्णत्व असलेली दृष्टी प्राप्त करणे, शरीर, मन, बुद्धी व आत्मा यांच्या विकासासाठी संबधित विषयाचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना देणे व या शिक्षणाद्वारे विद्यार्थी जीवनाला शिस्त लावली जात होती. विद्यार्थ्यांचे खाणे-पिणे, आचार-विचार, राहणी, वेशभूषा इत्यादीवर अंकुश ठेवून गुरु आपल्या शिष्यांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देतं.

४) प्रलोभापासून परावृत्त करणे :-

वैदिक काळात गुरुने शिक्षणाद्वारे पापाची भिती मनात असलेल्या समाजाला सत्कृत्ये करण्यासाठी प्रवृत्त केले. ऐहिक, भौतिक प्रलोभापासून मनाला परावृत्त करण्यासाठी मोक्षप्राप्तीचा मार्ग सुलभ व सुकर करून सांगितला यासाठी जप, तप, योग यावर विशेष भर देण्यात आला. स्वर्ग-नरकाची भिती मनात असल्यामुळे या जन्मात शक्यतो सत्कर्मे करण्याची प्रवृत्ती माणसाच्या मनात निर्माण करून समाजाला सद्वर्तनी बनविण्याची सर्व जबाबदारी गुरुची होती व ही जबाबदारी गुरुंनी व्यवस्थितपणे पार पाडण्याचे कार्य शिक्षणाद्वारे केले.

५) विद्यार्थ्यांचे चारित्र्य घडविणे :-

वैदिक काळात विद्यार्थी गुरुगृही अध्ययनासाठी राहात असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना चारित्र्याचे धडे शिकविण्याची जबाबदारी गुरुची होती. गुरुभक्ती, पितृप्रेम, मोठ्यांचा आदर यांचे धडे विद्यार्थ्यांना गुरुकुलातून दिले जात होते. त्याग, सेवा, संयम, इंद्रिय निग्रह, परिश्रम इत्यादी सद्गुणाचे प्रत्यक्ष आचरण गुरुकुलात होत असल्यामुळे शिष्यांच्या चारित्र्याची जडण-घडण होत होती. याशिवाय विद्यार्थ्यांपूढे चारित्र्य संपन्न गुरुंचा जिद्दाळा, प्रेम, सहिष्णुता, सहानुभूती, सदाचार, त्याग, संयम इत्यादी गुरुंचे सद्गुण आणि आदर्श विद्यार्थ्यांसमोर असत, त्यामुळे वैदिक काळात विद्यार्थ्यांच्या मनामध्ये चारित्र्याच्या बिजाची पेरणी जाणीवपूर्वक केली जात होती. व्यक्ती चांगली झाल्याशिवाय समाज चांगला होणार नाही ही सामाजिक दृष्टी त्या काळात होती.

६) व्यक्तिमत्व विकास :-

वैदिक काळात आश्रमातील शिक्षणाद्वारे व्यक्तिमत्वाला पैलू पाडण्याचे कार्य गुरु करीत, विद्यार्थी समाजाची व राष्ट्राची संपत्ती आहे म्हणून स्वाभिमान, आत्मसंयम ह्या गुणांची नीट जोपासना करीत. स्वतंत्र विचार, स्वयं निर्णय सत्य काय, असत्य काय, न्याय-अन्याय, बऱ्या-वाईट गोष्टींची निवड कशी करावी याची शिकवण गुरुकुलातून विद्यार्थ्यांना दिली जात होती. शिष्यांचे व्यक्तिमत्व घडविण्यासाठी आत्मविश्वासाला अत्यंत महत्त्व होते आणि हा आत्मविश्वास शिष्यांमध्ये निर्माण करण्याचे कार्य गुरु शिक्षणाद्वारे करीत असत. तसेच शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, आत्मिक विकासावर भर देऊन विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठी गुरु सतत प्रयत्नशील होते.

७) प्राचीन संस्कृतीचे संरक्षण :-

वैदिक काळात शिक्षणाचे ध्येय भारतीय संस्कृतीचे रक्षण, संवर्धन आणि जतन करणे हे असल्यामुळे भारतीय संस्कृतीला वैदिक वाङ्मयाची व श्रेष्ठ तत्वज्ञानाची बैठक लाभली. वैदिक काळात भूतकाळातील परंपरा, प्रथा, विचार आणि आचारप्रणाली, आदर्श संस्कृती यांचा भविष्यकाळात उदयाला येणाऱ्या नव्या पिढीच्या हाती सोपविण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले जाई. यासाठी ज्ञानाच्या विविध शाखांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक व धार्मिक परंपरांचे संक्रमण केले जात होते. देवऋण, गुरुऋण, पितृऋण यातून मुक्त होण्यासाठी सांस्कृतिक व सामाजिक परंपराची जोपासना केली जात होती. वैदिक काळात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये सदाचारपूर्ण वातावरण राखण्यासाठी शिक्षण दिले जाई. आचार-विचार, आदर्श -निष्ठा व उज्वल परंपरा यांचा वारसा

शिक्षणामुळेच एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीपर्यंत पोहचविला जात होता.

८) आध्यात्मिक भावना जागृत करणे :-

वैज्ञानिक प्रयोगात उपकरणे शुध्द नसतील तर त्यांचे अनुमान किंवा निष्कर्ष चुकिते निघू शकतात किंवा प्रयोग सिध्द होत नाही. त्याचप्रमाणे अशुध्द मनाने ज्ञानयोग आचरण केल्यास आत्मज्ञान प्राप्त होत नाही. आस्तिकतेशिवाय, श्रद्धेशिवाय, आत्मसाक्षात्काराचा मार्ग मोकळा होत नाही, म्हणून आस्तिक्य भावना, परमेश्वराविषयी प्रेम, भक्ती, भावना, ब्रम्हजिज्ञासा निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी मनातील आध्यात्मिक प्रवृत्ती जागृत व्हावी, विससित व्हावी म्हणून धर्माचे पालन आवश्यक असल्यामुळे वैदिक काळी जीवनात व शिक्षणात प्रार्थना, पूजा-अर्चा, ध्यान-धारणा, व्रतवैकल्ये, यज्ञयाग, इत्यादी क्रियांचा पुरस्कार केलेला होता. ईश्वराची उपासना, धर्मपुरस्कृत विधी नियमांचे पालन करणे यांना वैदिक शिक्षणात महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले.

९) इंद्रियांवर विजय मिळविणे :-

वैदिक काळात आश्रमातील विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या मनावर विजय मिळविण्यासाठी आहार, विहार यावर कडक निर्बंध लावले जात, कधी उठावे, कधी झोपावे, किती खावे, कसे वागावे याकडे गुरुचे लक्ष असे, ज्ञानी व सज्जन माणसाने विषयांची क्षणभंगुरता लक्षात घेऊन विषयामागे धावणाऱ्या आपल्या इंद्रियांचे रक्षण करण्याचा, त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्याचा सदैव प्रयत्न केला पाहिजे असे गुरु आपल्या शिष्यांना शिकवित. सर्व ज्ञानेंद्रिये व कर्मेन्द्रिये यांना प्रवृत्त करण्यास मन कारणीभूत असते म्हणून एका मनावर विजय मिळवला म्हणजे सर्व इंद्रियांना जिंकता येते ही शिकवण गुरु आपल्या शिष्यांना देवून मनाच्या संयमनासाठी, नियंत्रणासाठी, स्नानादि कर्मांनी शुध्द होऊन अत्यंत पवित्र भावनेने स्वाध्यायाचे अनुष्ठान करून घेत असत. वैदिक काळात शिक्षणाच्या माध्यमातून इंद्रियांवर विजय मिळविण्याचे शिक्षण देण्याची मोठी जबाबदारी गुरु पार पाडत असत.

१०) शारिरीक विकास करणे :-

वैदिक काळात शारिरीक विकासाकडे अधिक लक्ष दिले गेले. शरीराचे स्वास्थ्य योग्यप्रकारे राखले जावे त्यासाठी आसन, प्राणायामादी योगप्रक्रियेचा समावेश शिक्षणात केल्या जात होता. सुर्यनमस्कार घालण्याची त्या काळी प्रथा होती. शरीर आणि मन दोहोंचा समतोल विकास साधण्यासाठी योग शिक्षण दिले जात होते. योगामुळे शरीर निरामय होते, मनाची एकाग्रता वाढते, स्मरणशक्ती विकसित होऊन आत्मविश्वासही वृद्धिंगत होते

त्यामूळे वैदिक शिक्षणात शारिरीक विकासाकडे लक्ष देण्यात आले. विद्यार्थ्यांचा शारिरीक विकासाबरोबर मानसिक विकासही घडून येत होता.

समारोप :-

वरील विवेचनावरून वैदिक काळातील शिक्षण हे संपूर्ण जीवनाला स्पर्श करणारे होते. वैदिक शैक्षणिक तत्वाज्ञानामध्ये भारतीय परंपरा, मूल्य, आचार-विचार, संस्कृतीचे रक्षण, संवर्धन, ज्ञानप्राप्ती धार्मिकता, चारित्र्यसंवर्धन ही ध्येय महत्वाची होती. जीवनाचे अंतिम ध्येय मोक्ष समजून मोक्षप्राप्तीसाठी चारित्र्यसंवर्धन व आध्यात्मिक प्रगतीवर विशेष लक्ष देण्यात आले.

संदर्भ :-

- १) के. ना. देशपांडे, आ. ले. माळी - भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, नित्य नूतन प्रकाशन २००६
- २) के. यु. घोरमाडे, कला कृष्णा घोरमाडे - भारतीय शिक्षण प्रणालीचा विकास आणि शालेय व्यवहाराचे अधिष्ठान, विद्या प्रकाशन, नागपूर (२००६)
- ३) पी. एस. पेंडके- भारतीय शिक्षण पध्दतीचा विकास आणि शालेय प्रक्रियेचे अधिष्ठान, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर (२००६)
- ४) जी. वि. कायदे- पाटील - भारतीय शिक्षण इतिहास आणि समस्या चैतन्य पब्लिकेशन नाशिक -१३ (२००६)
- ५) मोहन जाधव, आरती भोसले, प्राची सरपोतदार - भारतीय शिक्षणाचा विकास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर (२००६)

